

ПОЉОПРИВРЕДНО СТАНОВНИШТВО У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ ПЧИЊСКОГ ОКРУГА

*Славољуб Јовановић, Љиљана Живковић

Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, Србија

Сажетак: Резултати истраживања презентовани у раду односе се на промене у структури пољопривредног становништва Пчињског округа у периоду од 1971. до 2002. године. Они указују на изразито смањења броја пољопривредног становништва, удела пољопривредног у укупном становништву, удела сеоског у укупном становништву, као и удела активног пољопривредног у укупном активном становништву. Процес деаграризације на овом простору је ограничавајући фактор развоја пољопривреде и проузрокује стихијно напуштање радно-способног становништва које се запошљава у другим делатностима. Трансфер пољопривредног становништва у непољопривредне делатности одвија се или пресељењем у градски центар или остајањем на пољопривредним домаћинствима и запошљавањем у непољопривредним делатностима (што условљава дневне миграције село-град). Процес депопулације и дерурализације је условио да се у многим сеоским насељима у пољопривреду укључује старо становништво па су ефекти пољопривредне производње знатно снижени. Да би се отклониле негативне последице у регионалном развоју Пчињског округа потребно је утврдити и применити функционалну демографску политику и концепт ревитализације руралног простора.

Кључне речи: пољопривреда, пољопривредно становништво, деаграризација, дерурализација. Пчињски округ.

Увод

Пчињски округ се налази на крајњем југу Републике Србије. На истоку се граничи са Бугарском, на југу са Македонијом, на западу са Косовом и Метохијом и на северу са Јабланичким округом. Округ обухвата седам општина: Владичин Хан, Босилеград, Сурдулица, Врање, Трговиште, Бујановац и Прешево, од којих пет имају погранични значај. Општина Сурдулица се граничи са Бугарском, општина Босилеград са Бугарском и Македонијом, а општине Трговиште, Прешево и Бујановац са Македонијом. Периферни географски положај пограничних подручја, то јест, њихов маргинални положај у територијалној структури државе, често, може да доведе до привредне депресије и депопулације ових подручја (Грчић, М. 1991). Због неефикасне политике регионалног развоја државе и због географске периферности, дешава се да су погранична подручја често изван зоне утицаја привредног језгра "центра" државе. Региони који се налазе уз границу су често места, где се из стратешких разлога, мање улагало у развој. Суспензија слободних активности довела је до заостајања читавог краја, док је близина границе (у неким периодима, тврде и ризичне границе) онемогућила потпуни економски просперитет (Шећеров В., Лукић Б. и Ђорђевић А. 2007). Због наведеног, скоро половина од 37 најнеразвијених

* Рад представља резултате истраживања научног пројекта 176008 које финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

општина у Републици Србији (без Косова и Метохије) су пограничне (www.srbija.gov.rs). У погледу оствареног личног дохотка и нивоа запослености, међу најнеразвијенијим у Србији су и пограничне општине Пчињског округа: Трговиште, Прешево, Босилеград и Бујановац. Са друге стране, државна граница кроз своја основна својства (баријерност и контактност) може изразито да утиче на привредни развој пограничних подручја. Пошто граничне баријере између Србије на једној и Македоније и Буграске на другој страни не постоје, контактност Пчињског округа (изражава се кроз пропустљивост националних граница за кретање робе, људи и капитала) може да има вишеструки значај за његов друштвено-економски развој.

Због проласка важних саобраћајница и постојања плодних равница у долинама Јужне Мораве и њених притока може се рећи да Пчињски округ има повољан саобраћајно-географски положај за насељавање и за развој земљорадње. Брдско-планинска подручја овог краја су, са друге стране, погодна за развој сточарства. Развој пољопривреде неког краја је, осим физичко-географским, детерминисан и друштвено-географским факторима (Живковић, Љ. и Јовановић, С. 2010; Павловић, М. и Шабић, Д. 2007; Мартиновић, М. 2006; Павловић, М. и Живковић, Д. 2002; Јовановић, С. 2002). Међу њима, демографски фактори су, често, пресудни те је њихово преиспитивање у случају Пчињског округа, итекако, значајно. У Пчињском округу је доминантно иселавање становништва из руралног простора што је смањило резерве радне снаге у пољопривреди тако да она, данас, почива на смањеним демографским потенцијалима. Демографска основа пољопривредне радне снаге, окарактерисана малим бројем млађег активног становништва и смањењем броја активног пољопривредног становништва, условљава економске и социјалне проблеме, као што су старење пољопривредног становништва, одумирање просветне и здравствене функције насеља и непостојање перспективе економског развоја округа (Павловић, С. 2007). Овакво стање се директно одражава и на замирање пољопривреде у Пчињском округу. На то указује достигнути степен искоришћености пољопривредних површина и достигнути степен производње воћа, житарица, повртног, индустријског и крмног биља у 2002. години. Нарочито је забрињавајућа тенденција смањења производње и приноса у сточарству.

Демографски потенцијали развоја пољопривреде у Пчињском округу

Структура пољопривредног становништва Пчињског округа у последњих тридесет година се доста изменила. У односу на 1971. годину (57.5%), по попису из 2002. године проценат пољопривредног становништва у укупном становништву Пчињског округа се смањило за око пет пута и износио је 11.05%. Највећи проценат пољопривредног становништва у укупном становништву је присутан у привредно неразвијеним општинама округа као што су Трговиште (19.9%), Босилеград (19.2%), Бујановац (19.1%) и Прешево (17.8%). Знатно мањи проценат пољопривредног становништва у укупном становништву је присутан у економски развијенијим општинама овог округа: Сурдулица (3.0%), Владичин Хан (3.5%) и Врање (6.9). У сеоским насељима удео пољопривредног становништва у укупном становништву на нивоу округа је 18.32%, а у градским насељима свега 0.99%. Наведена структура је још неповољнија за развој пољопривреде ако се узме у обзир чињеница да изван градова живи 58.08% становништва округа. Највише сеоског становништва је присутно у општинама Босилеград (73.53%), Бујановац (72.26%) и Владичин Хан (64.82%). У општинама Прешево и Трговиште нема градског становништва јер административна средишта ових општина немају статус града. Значајнији удео пољопривредног становништва у укупном становништву у сеоским насељима бележе општине Босилеград (25.72%), Бујановац (25.61%) и Врање (20.93%). Нешто мањи

удео, присутан је у општинама Трговиште (19.93%) и Прешево (17.82%), а знатно мањи у општинама Владичин Хан (4.78%) и Сурдулица (5.65%). Изнети подаци указују на то да великом проценту сеоског становништво у овом округу пољопривредна производња није основна делатност, што се неповољно одражава и на саму производњу. Као секундарна делатност, пољопривредна производња у многим сеоским домаћинствима је усмерена ка задовољењу личних потреба. Мало се улаже у механизацију и хемизацију пољопривреде која се одвија на мањим парцелама те се не постижу задовољавајући приноси. Таква пољопривреда не гарантује пољопривредне вишкове и пласман робе на тржиште.

Под утицајем аграрне реформе, која је у земљи започета 1965. године и процеса индустријализације, који је ове просторе захватио крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, дошло је до процеса интензивне деаграризације. Да је пољопривредно становништво у Пчињском округу редуковано потврђује чињеница да је у односу на 1971. годину, 1991. године број пољопривредног становништва опао три пута, а 2002. године више од пет пута (за 107148 пољопривредника). То је евидентно ако се анализира и процентуално учешће пољопривредног становништва у укупном становништву. Оно се у периоду од 1971. до 2002. године смањило на нивоу округа са 57.50% на 11.05%, у сеоским насељима са 71.84% на 18.32%, а у градским са 10.87% на 0.99%. Услед ових процеса дошло је до директног трансфера становништва из пољопривреде у непољопривредне делатности. Тако је у односу на 1971. годину 2002. године на нивоу округа учешће непољопривредног становништва у укупној популацији повећано са 42.56% на 88.95%. Највеће учешће непољопривредног становништва у укупној популацији према последњем попису бележе развијеније општине округа: Сурдулица (96.98%), Владичин Хан (96.47%) и Врање (93.13%). Нешто мање учешће непољопривредног становништва у укупној популацији бележе мање развијене општине округа као што су. Трговиште 80.07%, Босилеград 80.81%, Бујановац 80.91% и Прешево 82.17%. Учешће непољопривредног активног у укупном активном становништву се на нивоу округа повећало са 30.85% на 84.17%, док се учешће непољопривредног издржаваног у укупном издржаваном становништву повећало са 49.76% на 89.88%. Уочава се да је интензивно повећање броја непољопривредног становништва у Пчињском округу условљено преласком активног и издржаваног пољопривредног у непољопривредно становништво.

У периоду од 1971. до 2002. године од седам општина Пчињског округа четири су захваћене процесом депопулације (Босилеград, В. Хан, Сурдулица и Трговиште). У овим општинама опадање броја пољопривредних становника одвијало се брже од опадања њиховог учешћа у укупном становништву. Из наведеног се може закључити да је деаграризација ових општина последица не само трансфера становништва из пољопривредних у непољопривредне делатности већ и процеса дерурализације. Иако нису депопулационе, општине Врање и Бујановац су, такође, из истих разлога као и предходно наведене општине захваћене процесом деаграризације. За разлику од њих, у општини Прешево деаграризација није последица депопулације и дерурализације већ је последица, пре свега, трансфера становништва у непољопривредне делатности.

Табела 1. Укупно и активно пољопривредно становништво у Пчињском округу 1971. и 2002. године

демографски показатељи	година					
	1971			2002		
	округ	град	остала	округ	град	остала
Укупно	230108	54094	176014	227690	95444	132246
Активно	105273	19246	86027	95496	42916	52580
Пољопривредно	132318	5879	126439	25170	948	24222
Активно пољопривредно	72798	2316	70482	15168	558	14610
% пољ.ст. у укупном ст.	57.50	10.87	71.83	11.05	0.99	18.32
% активног пољ. ст. у активном	69.15	12.03	81.93	15.88	1.30	27.79
Стопа активности	55.02	39.39	55.74	60.26	58.86	60.32

Извор: Пољопривредно становништво (резултати по насељима и општинама). У *Попис становништва и станова у 1971. години* (књига 11). Београд: Савезни завод за статистику
Укупно и пољопривредно становништво (резултати по општинама). У *Попис становништва, домићинстава и станова у 2002. години* (књига 19). Београд: Републички завод за статистику

Процес деаграризације Пчињског округа огледа се и у смањивању удела активног пољопривредног становништва у укупном активном становништву. У периоду од 1971. до 2002. године то смањење на нивоу округа је износило 53.27% (са 69.15% на 15.88%), а на нивоу сеоских насеља 54.14% (са 81.93% на 27.79%). На основу табеле 2. - *Укупно и активно пољопривредно становништво у општинама Пчињског округа у 1971. и 2002. години*, може се закључити да је смањење удела активног пољопривредног становништва у укупном активном становништву нарочито изражено у општинама Трговиште (са 91.21% на 30.52%), Владичин Хан (са 66.44% на 6.54%), Сурдулица (са 61.36% на 4.56%), Босилеград (са 85.17% на 28.88%) и Прешево (са 78.24% на 25.11%).

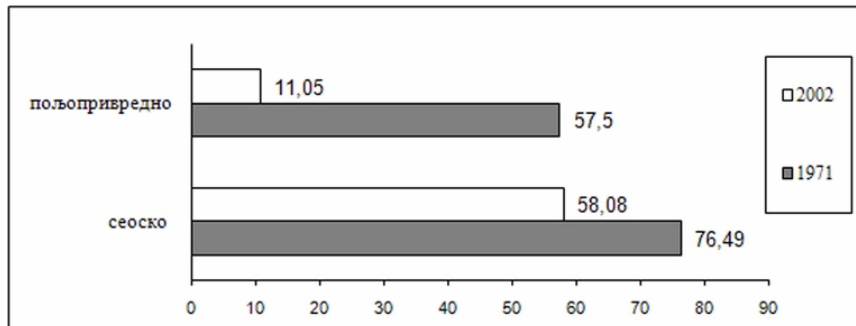
Табела 2. Укупно и активно пољопривредно становништво у општинама Пчињског округа у 1971. и 2002. години

општине	година	укупно	активно	пољ. ст.	активно пољ. ст.	% активног пољ. у активном ст.	% пољ. у укупном ст.
Босилеград	1971	17306	10976	13147	9348	85.20	76.00
	2002	9931	4301	1905	1242	28.90	19.20
Бујановац	1971	43522	16987	29327	12700	74.80	67.40
	2002	43302	16490	8267	4220	25.60	19.10
В.Хан	1971	25231	13353	12846	8871	66.40	50.90
	2002	23703	9680	837	633	6.50	3.50
Врање	1971	72209	33893	34248	20003	59.00	47.40
	2002	87288	41095	5998	4706	11.50	6.90
Прешево	1971	30057	9636	21026	7326	78.20	70.00
	2002	34904	11600	6223	2913	25.10	17.80
Сурдулица	1971	29494	13674	11474	8390	61.40	38.90
	2002	22190	8896	670	406	4.60	3.00
Трговиште	1971	12556	6754	10250	6160	91.20	81.60
	2002	6372	3434	1270	1048	30.50	19.90

Извор: Пољопривредно становништво (резултати по насељима и општинама). У *Попис становништва и станова у 1971. години* (књига 11). Београд: Савезни завод за статистику.

Укупно и пољопривредно становништво (резултати по општинама). У *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књига 19). Београд: Републички завод за статистику.

У привредној структури Пчињског округа пољопривреда више нема доминантну улогу као што је то имала ранијих година. На основу слике 1. - *Процентуални удео пољопривредног и сеоског становништва у Пчињском округу, 1971. и 2002. године*, може се уочити да је 1971. године сеоско становништво углавном било пољопривредно, док је у 2002. години разлика између удела сеоског становништва у укупном и удела пољопривредног становништва у укупном била знатна. Ипак, у сеоским насељима активно пољопривредно становништво и данас чини приближно трећину активног становништва. Нарочито је то изражено у сеоским насељима општина: Трговиште (42.46%), Прешево (40.36%) и Босилеград (40.89%). Оваква тенденција је нешто слабије изражена у општинама Врање (34.14%) и Бујановац (33.90%), док је у општинама Сурдулица (9.76%) и Владичин Хан (9.77%) удео активног пољопривредног становништва у активном сеоском становништву знатно мањи. У градовима значај пољопривреде за активност становништва је веома мали. У Сурдулици је свега 0.65% активног становништва пољопривредно, у Врању 1.04%, Босилеграду 1.45%, Владичином Хану 1.75%, и Бујановцу 3.24%. Општински центри Прешево и Трговиште иако немају статус града имају, такође, мали удео активног пољопривредног становништва у активном становништву (Трговиште-1.86% и Прешево-3.99%).

Слика 1. Процентуални удео пољопривредног и сеоског становништва у Пчињском округу, 1971. и 2002. године

У Пчињском округу је дошло до великих промена и у структури активног пољопривредног становништва. У периоду од 1971. до 2002. године општа стопа активности пољопривредног становништва у скоро свим општинама Пчињског округа је повећана. Нарочито је оваква тенденција изражена у општинама Врање и Трговиште (види табелу 3. – *Општа стопа активности пољопривредног становништва у општинама Пчињског округа у 1971. и 2002. години*). У општинама Босилеград и Сурдулица је у истом периоду дошло до смањења стопе активности пољопривредног становништва. Разлог треба тражити, пре свега, у томе што је смањење учешћа активног пољопривредног у активном становништву изразитије од смањења учешћа пољопривредног у укупном становништву.

Општа стопа активности пољопривредног становништва, на нивоу округа, је у периоду од 1971. до 2002. године повећана са 55.02% на 60.26% (види табелу 1. -

Укупно и активно пољопривредно становништво у Пчињском округу 1971. и 2002. године). У сеоским насељима то повећање је на приближном нивоу (са 55.74% на 60.32%), а у градским је оно изразитије (са 39.39% на 58.86%). Овакво стање је резултат неравномерног пада пољопривредног у укупном становништву и активног пољопривредног у активном становништву округа. С обзиром на то да се први процес одвија брже, стопа активности преосталог становништва у пољопривреди се повећава. Умерено повећање стопе активности пољопривредног становништва у Пчињском округу је условљено и даље значајним присуством издржаваног становништва 35.60%. Пошто у издржаваном становништву доминирају млади, добро би било да се у будућности стопа активности пољопривредног становништва повећава њиховим преласком у активно пољопривредно становништво. Ипак, то је нереално очекивати с обзиром на то да је већина издржаваног становништва у округу непољопривредно (89.88%). Процес депопулације и дерурализације условљава да се у многим сеоским насељима у пољопривреду укључује, пре свега, старо становништво. До сличних закључака се дошло и у другим истраживањима (Мартиновић, М. и Шантић, Д. 2005; Поповић, Б.И. и Јовић, С.Г. 2005). Услед тога и ефекти пољопривредне производње у Пчињском округу су знатно смањени. Због миграција на релацији село-град и одлива млађег становништва у сеоским насељима стопа активности ће се повећавати под утицајем демографских фактора и то старењем становништва.

Табела 3. Општа стопа активности пољопривредног становништва у општинама Пчињског округа у 1971. и 2002. години

општине	година	
	1971	2002
Босилеград	71.10	65.20
Бујановац	43.30	51.05
В.Хан	69.06	75.63
Врање	58.41	78.46
Прешево	34.86	46.81
Сурдулица	73.12	60.60
Трговиште	60.10	82.52

Извор: Пољопривредно становништво (резултати по насељима и општинама). У *Попис становништва и станова у 1971. години* (књига 11). Београд: Савезни завод за статистику.

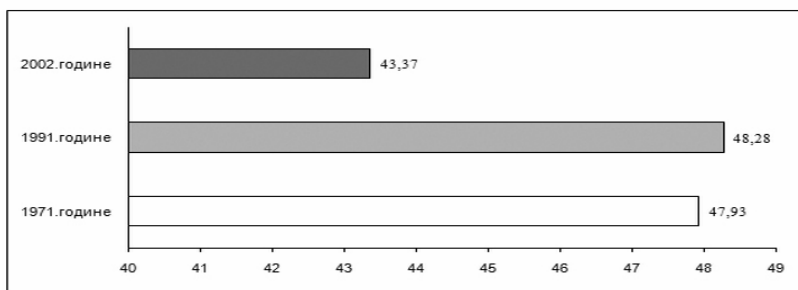
Делатност и пол активног становништва које обавља занимање (резултати по насељима). У *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години* (књига 6). Београд: Републички завод за статистику.

Економским развојем подручја модификује се састав радне снаге тако да се смањује учешће активног становништва у пољопривреди, а повећава у осталим делатностима (Иконовић В и. Јовановић С., 2004). Ако се анализира структура активног становништва према делатностима које обављају (по попису из 2002. године), може се уочити да је у Пчињскоом округу и даље у значајној мери присутно становништва коме је пољопривреда, лов и шумарство основно занимање (22.65% од укупног активног становништва). Активно становништво округа је више укључено једино у прерађивачкој индустрији 32.95%. У свим осталим делатностима активно становништво округа је знатно мање укључено (у трговини 7.47%, у здравству и социјалном раду 5.39%, у државним и управним делатностима 5.16%, у образовању 4.95%, у грађевинарству 4.23%, у саобраћају и везама 3.55% итд.). У градским подручјима округа пољопривредом ловом и шумарством се бави свега 3.21% активног становништва, што значи да се већина активног становништва у градовима бави

непољопривредним делатностима. Највећи проценат активног градског становништва које се бави пољопривредом бележи Владичин Хан 7.85%, а најмањи Врање 2.60% и Сурдулица 2.66%. Пошто Прешево и Трговиште немају статус града, интересантно је то да се и у овим општинским центрима мали проценат активног становништва бави пољопривредном делатношћу (у Прешеву 9.07% и Трговишту 2.24%). У овим насељима су присутна, пре свега, "мешовита" газдинства чији се чланови, осим пољопривредом, баве и другим привредним делатностима. У сеоским насељима Пчињског округа пољопривредом, ловом и шумарством се, према пипису из 2002. године, бави 39.47% активног становништва. То је знатно ниже у односу на просек у Централној Србији (46.07%). Наведени податак показује да се у сеоским насељима Пчињског округа висок проценат (око 60%) активног становништва преорјентисао на непољопривредне делатности што се негативно одражава на развој пољопривреде. Данас је активно сеоско становништво Пчињског округа запослено у: прерађивачкој индустрији 27.09%, трговини 4.83%, грађевинарству 4.22%, образовању 4.03%, државним и управним делатностима 3.32%, саобраћају и везама 2.99% и здравству и социјалном раду 2.81%.

На основу статистичких података из 2002 године уочава се да је највећи проценат активног становништва који се бави пољопривредом присутан у општинама Прешево (45.75%), Бујановац (38.71%), Босилеград (36.92%) и Трговиште (34.86%). За ова подручја се може рећи да су још увек аграрна. Најмању укљученост активног становништва у пољопривредну делатност бележе општине Сурдулица (8.29%), Владичин Хан (12.90%) и Врање (15.30%). У општинама које смо назначили као аграрне, пољопривреда је основно занимање и значајном проценту активног становништва у сеоским насељима. У општини Босилеград за 51.43% активног становништва у селима је пољопривреда основно занимање, а у општини Бујановац за 50.73% активног становништва. Овај проценат је висок и у општини Врање 40.47%. Наведени демографски показатељи се могу сматрати позитивним за развој пољопривреде у овим општинама. За разлику од њих, у општинама Владичин Хан (16.54%) и Сурдулица (16.01%) пољопривредном делатношћу се у сеоским насељима бави мањи проценат активног становништва. То није изненађујућ податак с обзиром на то да је већина активног становништва у овим општинама укључено у непољопривредне делатности. Сама та чињеница се неповољно одражава на развој пољопривреде у овим општинама.

Полна структура активног пољопривредног становништва Пчињског округа је у периоду од 1971. до 2002. године, такође, промењена. Стопа маскулинитета активног пољопривредног становништва је са 1086.32 у односу на 1971. годину 2002. године повећана на 1305.87. Удео мушкараца у активном пољопривредном становништву (2002. године – 56.63 %) је већи него што је то удео жена (43.37%). На основу слике 2. - *Учешће жена у активном пољопривредном становништву*, може се уочити да је у посматраном тридесетогодишњем периоду удео активних жена у пољопривреди смањен и то нарочито од 1991. године. Такву тенденцију потврђује и учешће активног пољопривредног женског становништва у укупном пољопривредном женском становништву. Ова тенденција још увек није изражена. Стопа активности женског пољопривредног становништва 1991. године износила је 54.80%, а 2002. године 54.18%. Такође, учешће пољопривредног женског активног становништва у укупном активном женском становништву у односу на 1971. годину (41.86%) и 1991. годину (33.75%) је 2002. године смањено на 17.64%. Узрок постојања овакве тенденције је све већа еманципација жена ових крајева, због чега се оне све више укључују у друштвени и привредни живот краја (укључују се у непољопривредне делатности).

Слика 2. Учешће жена у активном пољопривредном становништву

Извор: Пољопривредно становништво (резултати по насељима и општинама). У *Попис становништва и станова у 1971. години* (књига 11). Београд: Савезни завод за статистику.

Укупно пољопривредно становништво (резултати по општинама). У *Попис становништва, домаћинства и станова у 1991. години* (књига 10). Београд: Савезни завод за статистику.

Укупно и пољопривредно становништво (резултати по општинама). У *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књига 19). Београд: Републички завод за статистику.

Незнатно повећање учешћа активног пољопривредног женског становништва у укупном пољопривредном становништву у периоду од 1971. године (26.37%) до 1991. године (29.30%) последица је смањења броја активног мушког пољопривредног становништва (за 22737 лица). На основу пописа из 2002. године може се уочити да је дошло до смањења учешћа жена у пољопривредном становништву (26.13%) и то због њиховог укључивања у непољопривредне делатности. Општа стопа активности пољопривредног мушког становништва је у односу на 1991. годину (71.00%), 2002. године смањена на 65.94%. До смањења је дошло, пре свега, због смањења броја активног мушког пољопривредног становништва, односно, због њиховог одлива у непољопривредне делатности. Општа стопа активности пољопривредног мушког становништва је у посматраном периоду нарочито опала у општинама Бујановац (са 80.37% на 58.06%), Босилеград (са 80.83% на 73.61%) и Сурдулица (са 79.96% на 69.87%). У општинама Трговиште (са 80.81% на 83.49%) и Прешево (са 51.29% на 51.80%), због бржег смањивања укупног пољопривредног мушког становништва од смањивања броја активног пољопривредног мушког становништва, општа стопа активности пољопривредног мушког становништва је у посматраном периоду благо повећана. То значи да је у овим општинама тенденција одлива активног пољопривредног становништва у непољопривредне делатности слабије изражена. У општинама Врање (са 83.49% на 82.67%) и Владичин Хан (са 83.89% на 82.25%) општа стопа активности пољопривредног мушког становништва је у посматраном периоду благо смањена. Овај резултат показује да је процес одлива активног пољопривредног становништва у непољопривредне делатности започет и да се у будућности може очекивати његов јачи интензитет.

Старосна структура активног пољопривредног становништва Пчињског округа показује да пољопривреда почива на старом становништву због чега ће значај пољопривреде у будуће још више да слаби. Половина активног пољопривредног становништва у округу (50.55%) чине лица која су старија од 50 година. У овом погледу је нарочито неповољна ситуација у општинама Трговиште (66.03%), Врање (64.17%), Владичин Хан (62.56%) и Босилеград (54.19%). Удео младих у активном пољопривредном становништву Пчињског округа је, такође, недовољан.

Ипак, у односу на централну Србију, Пчињски округ има већи удео пољопривредног становништва у контингентима до 20 година, од 20 до 29 година и од 30 до 39 година (види табелу 4. - *Старосна структура активног пољопривредног становништва 2002. године*). Мањи удео младих у активном пољопривредном становништву последица је смањења репродукције пољопривредног становништва, исељавања млађег и радно-способног становништва из села и трансфера пољопривредног становништва у непољопривредне делатности. На овај начин се процес демографског старења радне снаге у пољопривреди убрзава. Преразместај становништва је нарочито карактеристичан за планинска подручја Пчињског округа која се на овај начин празне и постају депопулациона. Тако је временом створена широка депопулациона зона у планинским просторима око Сурдулице, Босилеграда и Врања (Јаћимовић, Б. 1991). Исељавање становништва у прошлости одвијало се обично у етапама. На пример, у општини Сурдулица прва етапа у исељавању становништва из брдско-планинских предела обухватила је насеља у околини општинског центра (пример село Ђурковица), а потом и удаљенија насеља као што су Доње Романовце и Битврђа (Обрадовић, Љ. 1991). Ове промене условиле су руралну трансформацију планинских подручја, њихову деаграризацију и сенилизацију. Наведени процеси даље воде ка "одумирању" сеоских насеља и престанку њихових функција. Повољнију ситуацију по овом питању у Пчињском округу бележе општине Прешево (45.9% активног пољопривредног становништва је старости до 39 година), и Бујановац (41.69%). Ако се наведеном дода чињеница да је у општини Прешево 83,50% издржаваног пољопривредног становништва старости до 29 година (чине 44.42% пољопривредног становништва), а у општини Бујановац 81.94% (чине 40.11% пољопривредног становништва), може се закључити да у овим општинама постоји значајан демографски потенцијал за развој пољопривреде. Због тога су потребна додатна материјална улагања, како би се животни стандард становника на селу побољшао и на тај начин зауставио процес исељавања младих из сеоских средина.

Табела 4. Старосна структура активног пољопривредног становништва 2002. године

територија		старосне групе							Непознато
		до 20	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70+	
Пчињски округ	бр	555	1660	2616	2504	3042	2917	1709	165
	%	3.66	10.94	17.25	16.51	20.06	19.23	11.27	1.09
Централна Србија	бр	12270	52943	80415	112471	114567	64026	89940	2704
	%	2.32	10.00	15.19	21.25	21.65	16.99	12.10	0.51

Извор: Укупно и пољопривредно становништво (резултати по општинама). У *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књига 19). Београд: Републички завод за статистику.

Стопе активности пољопривредног становништва у 2002. години у Пчињском округу веће су од стопа активности у непољопривредним делатностима за 20.60%, а искоришћеност радног континента пољопривредног становништва је велика и износи 76.81%. Веома високу искоришћеност радног континента пољопривредног становништва бележе општине Трговиште (87.70%) и Врање (87.55%). Висока искоришћеност радног континента пољопривредног становништва је присутна и у општинама Сурдулица (71.34%), Бујановац (71.82%), Прешево (71.16%) и Босилеград (70.86%). Једино је у општини Владичин Хан она нешто нижа и износи 66.67%.

Искоришћеност радног контингента женског становништва на нивоу округа је 69.16%, а мушког 82.70%. Специфичне стопе активности су, такође, више код мушког него код женског становништва. У мушкој популацији искоришћеност радног контингента је потпуна скоро у свим петогодишњим старосним групама и креће се у распону од 65.16% (у старосној групи од 20 до 24 година) до 97.41% (у старосној групи од 55 до 59. година и од 60 до 64 година). Само у доби од 15 до 19 година искоришћеност је нижа и износи 37.51%. Нарочито висока искоришћеност радног контингента је забележена код мушког пољопривредног становништва старијег од 35 година (преко 88%). Код жена, искоришћеност радног контингента је, такође, висока готово у свим петогодишњим старосним групама и износи преко 80%. Највише специфичне стопе активности женског пољопривредног становништва уочене су у старосним групама од 45 до 49 година, од 50 до 54 година и од 55 до 59 година (преко 93%). Нижа искоришћеност радног контингента женског пољопривредног становништва уочава се у млађој популацији и то у старосним групама од 25 до 29 година (26.61%), од 15 до 19 година (28.39%) и од 20 до 24 година (34.96%). У свим општинама Пчињског округа је искоришћеност радног контингента пољопривредног мушког становништва већа од искоришћености женског пољопривредног становништва, осим у општини Владичин Хан. У овој општини је искоришћеност радног контингента пољопривредног женског становништва 75.27%, а мушког 61.51%.

Највећу искоришћеност радног контингента пољопривредног мушког становништва бележе општине Врање (90.75%), Трговиште (88.48%) и Бујановац (80.23%). Остале општине Пчињског округа, Сурдулица (78.28%), Прешево (76.67%) и Босилеград (75.77%), такође, имају високу искоришћеност радног контингента пољопривредног мушког становништва, стим што је она нешто нижа него код предходно набројаних општина. Најнижу искоришћеност радног контингента пољопривредног женског становништва има општина Сурдулица, свега 58.72%, док највишу имају општине: Трговиште (86.51%), Врање (82.87%) и Владичин Хан (75.27%). Остале општине Пчињског округа имају нешто нижу искоришћеност радног контингента пољопривредног женског становништва (Бујановац 61.95%, Босилеград 63.74% и Прешево 64.99%). На основу изнетог може се закључити да у Пчињском округу и даље постоје резерве радне снаге у пољопривреди и то, пре свега, у женској популацији. С обзиром на то да жене слабије учествују у структури активног пољопривредног становништва, као и то да је старосна структура мушког активног пољопривредног становништва неповољна, реално је очекивати да ће прилив у радни контингент бити мањи од одлива. У прилог томе да ће се Пчињском округу процес деаграризације наставити иде и чињеница да издржавано становништво чине у главном млади до 19 година који се школују углавном за непољопривредна занимања.

Закључак

У Пчињском округу, некада изразито аграрном подручју, значај пољопривреде постепено замире на шта указује и постојеће стање пољопривредног становништва. Промене у броју и структури пољопривредног становништва у Пчињском округу, говоре да се на њеној територији одвијају процеси као што су: демографско старење, деаграризација и сенилизација пољопривреде.

Процеси депопулације и дерурализације условиће да се у многим сеоским насељима у пољопривреду укључује, пре свега, старо становништво. Иселавање млађег и радно-способног становништва из села и трансфер у непољопривредне делатности, убрзаће процес демографског старења радне снаге у пољопривреди. Услед тога и ефекти пољопривредне производње ће се знатно смањити.

У периоду од 1971. до 2002. године у Пчињском округу је дошло до изразитог смањења: броја пољопривредног становништва, удела пољопривредног становништва у укупном становништву, удела сеоског становништва у укупном становништву и удела активног пољопривредног у укупном активном становништву. Наведене тенденције указује да је процес деаграризације на овим просторима изразито присутан. Деаграризација је последица не само трансфера становништва из пољопривредних делатности већ и процеса дерурализације, што је директна последица процеса миграције становништва на релацији село-град. Због чињенице да у издржаваном пољопривредном становништву доминирају млади и да они представљају значајан демографски потенцијал развоја пољопривреде, пред надлежним државним и органима локалне самоуправе се поставља озбиљан задатак да у што скорије време спроведу конкретне мере за оживљавање села и ревитализацију пољопривреде у овом крају. Њихове активности би требало да буду усмерене, превасходно, ка повећању запослености и побољшању услова живота и животног стандарда становништва у селима. Инвестиције би требало усмерити ка: електрификацији села, развоју саобраћајне и комуналне инфраструктуре, развоју занатско-услужних центара, осмишљавању садржаја културно-забавног карактера, изградњи продајних објеката, подизању здравствених станица, отварању школа, али и ка обнављању откупних станица и пољопривредних комбината. Од великог значаја су и активности које се усмерне ка обезбеђивању производње на индивидуалним газдинствима. У том смислу потребно је предузети мере као што су увођење стабилних цена производа, уговарање производње и увођење кооперантских односа. Обезбеђивањем сигурног пласмана робе и јачањем индивидуалног пољопривредног сектора аутоматски би се повећао животни стандард пољопривредног становништва, а тиме би се вратио оптимизам међу младе да је пристојан живот на селу, уз бављање пољопривредном, ипак, могућ.

Литература

- Грчић, М. (1991). Проблеми индустријализације пограничних подручја Србије. У *Географски проблеми пограничних крајева Србије*. Београд: Природно-математички факултет – Одсек за географију и просторно планирање
- Живковић, Љ. и Јовановић, С. (2010). Утицај депопулације на промену структуре аграрног становништва општине Неготин. *Демографија*, 7, 129-141
- Иконовић, В. и Јовановић, С. (2004). Економска структура становништва. У *Сјенички крај – антропогеографска проучавања*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду
- Јаћимовић, Б. (1991). Утицај депопулације на промене у искоришћавању земљишта у Јужноморавском пограничном региону. У *Географски проблеми пограничних крајева Србије*. Београд: Природно-математички факултет – Одсек за географију и просторно планирање
- Јовановић, С. (2002). Развој пољопривреде у Новопазарском крају. *Зборник радова ПМФ-Географски институт*, 50, 131-144
- Мартинковић, М. (2006). Главна просторно- демографска обележја старачких домаћинстава у насељима Запања. *Демографија*, 3, 153-160
- Мартинковић, М. и Шантић, Д. (2006). Габровица-прилог проучавању демографског одумирања насеља. *Гласник српског географског друштва*, 86 (2), 187-194
- Обрадовић, Љ. (1991). Проблеми становништва неких насеља општине Сурдулица. У *Географски проблеми пограничних крајева Србије*. Београд: Природно-математички факултет – Одсек за географију и просторно планирање
- Павловић, М. и Живковић, Д. (2002). Географске основе привредног развоја Старог Влаха, *Зборник радова ПМФ-Географски институт*, 50, 87-98
- Павловић, М. и Шабић, Д. (2007). Могућности демографске ревитализације насеља на територији општине Чачак. *Демографија*, 4, 187-194
- Павловић, С. (2007). Промене броја укупног и пољопривредног становништва у насељима општине Бољевац. *Гласник српског географског друштва*, 87 (1), 89-96
- Поповић, Б.И. и Јовић, С.Г. (2005) Неке демографске промене и општа морфо-физиономија руралних насеља Јабланице. *Гласник српског географског друштва*, 85 (2), 79-86

- Шећеров, В., Лукић, Б. и Ђорђевић, А. (2007). Обнова села у просторним плановима општина- пример ППО Суботица. *Гласник српског географског друштва*, 87 (2), 133-141
- *** (1973). Пољопривредно становништво (резултати по насељима и општинама). У *Попис становништва и станова у 1971. години* (књига 11). Београд: Савезни завод за статистику
- *** (1994). Укупно пољопривредно становништво (резултати по општинама). У *Попис становништва, домаћинства и станова у 1991. години* (књига 10). Београд: Савезни завод за статистику
- *** (2004). Делатност и пол активног становништва које обавља занимање (резултати по насељима). У *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књига 6). Београд: Републички завод за статистику
- *** (2004). Укупно и пољопривредно становништво (резултати по општинама). У *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књига 19). Београд: Републички завод за статистику
- www.srbija.gov.rs

**THE ROLE OF RURAL POPULATION IN AGRICULTURAL
DEVELOPMENT IN THE PČINJA DISTRICT**

SLAVOLJUB JOVANOVIĆ, LJILJANA ŽIVKOVIĆ

† Belgrade University – Faculty of Geography, Studentski Trg 3/3, Belgrade, Serbia

Abstract: Research results presented in this paper refer to changes in the structure of the agricultural population of the Pčinja District in the period from 1971 to 2002. They point to markedly decrease in the agricultural population, the share of agricultural population in total population, the share of rural population in total population, as well as the share of active agricultural population in total active population. The process of deagrarianization in this area is a constraining factor for the development of agriculture and causes spontaneous abandonment by working-age population who is employing in other sectors. Transfer of agricultural population in non-agricultural activities takes place either by moving into the city centre or by remaining in agricultural households and employing in non-agricultural activities (which causes daily rural-urban migration). The process of depopulation and deruralization caused ageing population to be involved in agriculture in many rural settlements so that the effects of agricultural production have become significantly decreasing. To eliminate the negative effects of the regional development of the Pčinja District, it is necessary to establish and implement a functional demographic policy and concept of the revitalization of rural area.

Key words: agriculture, agricultural population, deagrarianization, deruralization, the Pčinja District.

Introduction

The Pčinja District lies in the southernmost part of the Republic of Serbia. It borders with Bulgaria towards the east, with Macedonia in the south, with Kosovo-Metohija in the west and the Jablanica District in the north. The District consists of seven municipalities: Vladičin Han, Bosilegrad, Surdulica, Vranje, Trgovište, Bujanovac and Preševo. Five of these municipalities are border areas. The municipality of Surdulica borders with Bulgaria, Bosilegrad with Bulgaria and Macedonia, and Trgovište, Preševo and Bujanovac border with Macedonia. The peripheral geographic position of border areas in the territorial structure of the state can frequently lead to economic depression and depopulation in these areas (Grčić, M. 1991). As a result of the state's ineffective regional development policy and their peripheral geographic position, border areas are frequently left outside the zone influenced by the core of the economy at the center of the state. Border areas are often places, where for strategic reasons less investment has been made for development. The suspension of free activity has left the entire region backward, while the proximity of borders (during certain periods, problematic and risky borders) has made comprehensive economic prosperity impossible (Šećerov V., Lukić B. and Djordjević A. 2007). As a result of the aforementioned situation, nearly half of the 37 most underdeveloped municipalities in the Republic of Serbia (not including Kosovo-Metohija) are border areas (www.srbija.gov.rs). With respect to personal income and employment levels, the most underdeveloped municipalities in Serbia include the border municipalities of the Pčinja District: Trgovište, Preševo, Bosilegrad and Bujanovac. On the other hand, the state border through its basic aspects (barriers and connectivity) can have a considerable impact on the economic development of border regions. Since there are no border barriers between Serbia, Macedonia and Bulgaria, the connectivity of the Pčinja District (seen in borders being open

†The paper contains the research results of the project No 176008 supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia

for the movement of goods, people and capital) can be of multifold significance for its socio-economic development.

Important roads pass through the Pčinja District and there are fertile plains in the valleys of South Morava and its tributaries therefore it can be said that the District has a favorable geographic position and convenient transport connections for habitation and agricultural development. The hilly and mountainous areas of the region are ideal for cattle breeding. The agricultural development of an area is determined not only by its physical and geographical features but also by socio-geographic factors (Živković, Lj. and Jovanović, S. 2010; Pavlović, M. and Šabic, D. 2007; Martinović, M. 2006; Pavlović, M. and Živković, D. 2002; Jovanović, S. 2002). These include demographic factors, which are often crucial therefore their examination in the case of the Pčinja District is immensely important. The Pčinja District is characterized by the movement of population away from rural areas which has reduced the potential agricultural workforce and today it relies on reduced demographic potential. The demographic base of the agricultural workforce, characterized by a small young and active population and a decreasing active agricultural population, underlies economic and social problems, such as an aging farm population, diminishing educational and health institutions and the absence of prospects for economic development in the District (Pavlović, S. 2007). This situation is directly reflected in the dying out of agriculture in the Pčinja District. This is indicated by the achieved level in the utilization of agricultural land and the achieved level in the production of fruits, grains, vegetables, industrial and fodder plants in 2002. Particularly worrying is decreased production and income in cattle breeding.

Demographic potential for agricultural development in Pčinja District

The structure of the farm population of the Pčinja District has changed considerably during the last 30 years. According to the 2002 census, in comparison with 1971 (57.5%), farm population is five times less and stands at 11.05%. Farm population makes up the largest percentage of the total population in the District's economically underdeveloped municipalities Trgovište (19.9%), Bosilegrad (19.2%), Bujanovac (19.1%) and Preševo (17.8%). Farm population makes up a considerably smaller percentage of the total population in the economically developed municipalities of the District: Surdulica (3.0%), Vladičin Han (3.5%) and Vranje (6.9%). At the district level farm population makes up 18.32% of the total population in rural areas and a mere 0.99% in urban areas. This structure becomes even less favorable for agricultural development when it is taken into account that 58.08% of the population of the District lives outside towns. Municipalities with the largest percentage of rural population are: Bosilegrad (73.53%), Bujanovac (72.26%) and Vladičin Han (64.82%). There is no urban population present in the municipalities of Preševo and Trgovište since the administrative centers of these municipalities do not have the status of cities. Farm population makes up a more significant part of the total rural population in the municipalities of Bosilegrad (25.72%), Bujanovac (25.61%) and Vranje (20.93%). This figure is slightly smaller in Trgovište (19.93%) and Preševo (17.82%), and considerably smaller in Vladičin Han (4.78%) and Surdulica (5.65%). This data shows that agricultural production is not the basic source of income for a large percentage of the rural population of the District, which has a negative effect on production. Agricultural production as a secondary activity in many rural households is directed towards meeting personal needs. Little is invested in mechanization and chemicals for farming, which is restricted to smaller pieces of land, yielding unsatisfactory income. This kind of farming does not guarantee agricultural surplus and marketing of goods.

Agrarian reforms, started in the country in 1965, and the process of industrialization, which took place in these areas at the end of the 70s and the beginning of 80s, led to a

process of severe deagrarianization. The fact that compared to 1971, farm population became three times less in 1991 and decreased by over five times in 2002 (107148 farmers), confirms that the farm population of the Pčinja District has decreased. This is also made evident by an analysis of the percentage share of farm population in the total population.

During the 1971–2002 period, it fell from 57.50% to 11.05% on the district level, from 71.84% to 18.32% in rural areas and from 10.87% to 0.99% in urban areas. These processes have led to a direct shift from agricultural to non-agricultural activities. Thus, compared to 1971, in 2002 the percentage of non-agricultural population in the total population at the district level increased from 42.56% to 88.95%. According to the last census municipalities where non-agricultural population makes up the largest percentage of the total population are the developed municipalities of the District: Surdulica (96.98%), Vladičin Han (96.47%) and Vranje (93.13%). This figure is slightly smaller for the less developed municipalities of Trgovište 80.07%, Bosilegrad 80.81%, Bujanovac 80.91% and Preševo 82.17%. The percentage of economically active non-agricultural population in the total population increased from 30.85% to 84.17% at the district level, while the percentage of non-agricultural economically dependent population in the total dependent population increased from 49.76% to 89.88%. It has been observed that the extreme increase in the non-agricultural population of the Pčinja District was brought about by a transformation of the economically active and dependent agricultural population into a non-agricultural population.

During the 1971–2002 period, four of the seven municipalities of the Pčinja District underwent the process of depopulation (Bosilegrad, Vladičin Han, Surdulica and Trgovište). Farm population in these areas decreased faster than their population share in the total population. It can be concluded on the basis of the information presented that deagrarianization in these municipalities is the result of not just agricultural population shifting to non-agricultural activities, but also the process of deruralization. Even though Vranje and Bujanovac have not seen depopulation, deagrarianization has taken place in these municipalities as in the case of other municipalities mentioned, and for the same reasons. However, in the municipality of Preševo deagrarianization is not the result of depopulation and deruralization. Its primary cause is a shift to non-agricultural occupations.

Table 1. Total and active agricultural population in Pčinja District 1971, 2002

Demographic Indicators	Year					
	1971			2002		
	municipality	city	others	municipality	city	others
Total	230108	54094	176014	227690	95444	132246
Active	105273	19246	86027	95496	42916	52580
Agricultural	132318	5879	126439	25170	948	24222
Active Agricultural	72798	2316	70482	15168	558	14610
% agricultural population of total population	57.50	10.87	71.83	11.05	0.99	18.32
% active agricultural population of economically active population	69.15	12.03	81.93	15.88	1.30	27.79
Activity rate	55.02	39.39	55.74	60.26	58.86	60.32

Source: Agricultural population (by settlement areas and municipalities) *1971 Census of Population and Housing* (volume 11). Belgrade: The Federal Statistics Institute

Total and agricultural population (by municipalities) *2002 Census of Population, Households and Housing* (volume 19). Belgrade: The Serbian Statistical Office

The deagrarianization process in the Pčinja District is also evident from the decreased share of the active agricultural population in the total active population. During the 1971–2002 period, at the district level, this figure fell by 53.27% (from 69.15% to 15.88%), and at the rural settlement level by 54.14% (from 81.93% to 27.79%). On the basis of Table 2. – *Total and active agricultural population in the municipalities of Pčinja District in 1971 and 2002*, it can be concluded that the decrease in the percentage of the active agricultural population in the total active population is particularly visible in Trgovište (from 91.21% to 30.52%), Vladičin Han (from 66.44% to 6.54%), Surdulica (from 61.36% to 4.56%), Bosilegrad (from 85.17% to 28.88%) and Preševo (from 78.24% to 25.11%).

Table 2. Total and active agricultural population in municipalities of Pčinja District in 1971 and 2002

municipality	year	total	Active	agricult. pop.	act. agricult. pop.	% act. agricult. pop. of agricult. pop.	% agricult. pop. of total pop.
Bosilegrad	1971	17306	10976	13147	9348	85.20	76.00
	2002	9931	4301	1905	1242	28.90	19.20
Bujanovac	1971	43522	16987	29327	12700	74.80	67.40
	2002	43302	16490	8267	4220	25.60	19.10
V. Han	1971	25231	13353	12846	8871	66.40	50.90
	2002	23703	9680	837	633	6.50	3.50
Vranje	1971	72209	33893	34248	20003	59.00	47.40
	2002	87288	41095	5998	4706	11.50	6.90
Preševo	1971	30057	9636	21026	7326	78.20	70.00
	2002	34904	11600	6223	2913	25.10	17.80
Surdulica	1971	29494	13674	11474	8390	61.40	38.90
	2002	22190	8896	670	406	4.60	3.00
Trgovište	1971	12556	6754	10250	6160	91.20	81.60
	2002	6372	3434	1270	1048	30.50	19.90

Source: Agricultural population (by settlement areas and municipalities) *1971 Population and Housing Census* (volume 11). Belgrade: The Federal Statistics Institute
Total and agricultural population (by municipalities) *2002 Population, Households, and Housing Census* (volume 19). Belgrade: The Serbian Statistical Office.

Agriculture no longer plays a dominant role in the economy of the Pčinja District as it did in the past. Figure 1. – *Percentage share of agricultural and rural population in Pčinja District, 1971 and 2002*, shows that in 1971 the rural population was mainly an agricultural population, while in 2002 the difference between the share of rural population in the total population and the share of agricultural population in the total population was considerable. However, active agricultural population makes up nearly a third of the active population in rural areas even today. This is particularly visible in the rural areas of municipalities: Trgovište (42.46%), Preševo (40.36%) and Bosilegrad (40.89%). This tendency is slightly weaker in the municipalities of Vranje (34.14%) and Bujanovac (33.90%), while in Surdulica (9.76%) and Vladičin Han (9.77%) active agricultural population makes up a considerably smaller part of the active rural population. The importance of agriculture for the active population in cities is very little. Farm population makes up a mere 0.65% of the active population in Surdulica, in Vranje 1.04%, Bosilegrad 1.45%, Vladičin Han 1.75% and Bujanovac 3.24%. The municipal centers of Preševo and Trgovište do not have the status of cities but there too we see that the active agricultural

population makes up a small part of the total active population (Trgovište 1.86% and Preševo 3.99%).

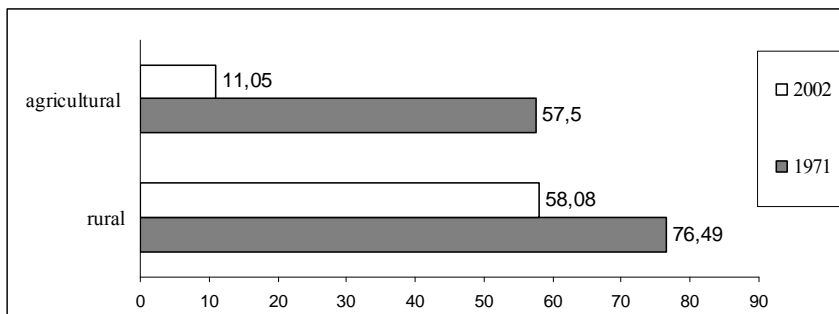

Figure 1. Percentage share of agricultural and rural population in Pčinja District, 1971 and 2002

The Pčinja District has also seen enormous changes in the structure of its active agricultural population. During the 1971–2002 period, the general activity rate of the agricultural population increased in nearly all municipalities of the Pčinja District. This is most prominent in the municipalities of Vranje and Trgovište (see Table 3. – *General activity rate of agricultural population in Pčinja District municipalities in 1971 and 2002*). In Bosilegrad and Surdulica the activity rate of the agricultural population fell in the same period. Causes should be sought, above all, in the decrease in the share of active agricultural population in the active population which is more prominent than the decrease in the share of the agricultural population in the total population.

During the 1971–2002 period, the general activity rate of the agricultural population at the district level grew from 55.02% to 60.26% (see Table 1. – *Total and active agricultural population in Pčinja District, 1971 and 2002*). In rural areas this increase is similar (from 55.74% to 60.32%), and it is more prominent in urban areas (from 39.39% to 58.86%). This situation is the result of a non-uniform decrease in agricultural population in relation to the total population, and in active agricultural population in relation to the active population of the District. Considering the fact that the first process is quicker, the activity rate of the remainder of the agricultural population increases. The slight increase in the general activity rate of the agricultural population of the Pčinja District is characterized by a still high dependent population (35.60%). Since the dependent population is overwhelmingly young, it would be a good idea to increase the activity rate of the agricultural population in the future by their inclusion into the active agricultural population. However, this is unrealistic considering the fact that the majority of the dependent population in the district is non-agricultural (89.88%). Depopulation and deruralization make it necessary for primarily older people to engage in agriculture in rural areas. Similar conclusions were reached in other works of research (Martinović, M. and Šantić, D. 2005; Popović, B. I. and Jović, S. G. 2005). In these circumstances the impact of agricultural production has also decreased considerably in the Pčinja District. As a result of migration from villages to cities and rural youth drain any increase in the activity rate in rural areas will be influenced by demographic factors, more precisely by population aging.

Table 3. General activity rate of agricultural population in municipalities of Pčinja District in 1971, 2002

municipalities	year	
	1971	2002
Bosilegrad	71.10	65.20
Bujanovac	43.30	51.05
V.Han	69.06	75.63
Vranje	58.41	78.46
Preševo	34.86	46.81
Surdulica	73.12	60.60
Trgovište	60.10	82.52

Source: Agricultural population (by settlement areas and municipalities) *1971 Population and Housing Census* (volume 11). Belgrade: The Federal Statistics Institute.

Activity and activity by gender in active population (by settlement areas) *2002 Population, Households and Housing Census* (volume 6) Belgrade: The Serbian Statistical Office.

The economic development of a region modifies the structure of its workforce so that the share of the active population in agriculture decreases, while it increases in all other areas of activity (Ikonović V. and Jovanović S., 2004). If the structure of the active population is analyzed according to activities (on the basis of the 2002 census), it can be observed that agriculture, hunting and forestry are basic occupations for a considerable percentage of the population of the Pčinja District (22.65% of the total active population). The only other sector which employs the active population of the District to a higher degree is manufacturing with 32.95%. The active population of the District is employed to a far lesser degree in all other areas (trade 7.47%, health and social work 5.39%, public administration jobs 5.16%, education 4.95%, building industry 4.23%, transport and communication 3.55% etc). Only 3.21% of the active population lives from agriculture, hunting and forestry in urban areas of the District, which means that the majority of the active population in cities is engaged in non-agricultural activities. The highest percentage of the active population in cities engaged in agricultural activities is to be found in Vladičin Han 7.85%, the least in Vranje 2.60% and Surdulica 2.66%. Since Preševo and Trgovište do not have the status of cities, it is interesting that even in these municipal centers a small percentage of the active population is engaged in agricultural activities (in Preševo 9.07% and Trgovište 2.24%). The farms in these areas are primarily “mixed” where non-farm activities are also carried out. According to the 2002 census 39.47% of the active rural population of the Pčinja District is engaged in farming, hunting and forestry. This is a considerably smaller percentage compared to the average in Central Serbia (46.07%). This fact shows that a high percentage (nearly 60%) of the active population of the rural areas of the Pčinja District moved to non-agricultural activities which had a negative impact on the development of agriculture. Today the active rural population of the Pčinja District is employed in: manufacturing 27.09%, trade 4.83%, the building industry 4.22%, education 4.03%, public administration jobs 3.32%, transport and communication 2.99% and social work 2.81%.

On the basis of statistical data from 2002, it is noted that the highest percentage of active population engaged in agricultural activities is present in the municipalities of Preševo (45.75%), Bujanovac (38.71%), Bosilegrad (36.92%) and Trgovište (34.86%). These areas can still be called agrarian. The lowest percentage of active population engaged in agricultural activities is to be found in Surdulica (8.29%), Vladičin Han (12.90%) and Vranje (15.30%). In municipalities identified as agrarian, agriculture is also the basic means of livelihood for a significant percentage of the active rural population. Agriculture is the main source of income for 51.43% of the active population in Bosilegrad and for 50.73% in Bujanovac. This figure is also high for Vranje 40.47%. The demographic indicators

presented can be considered positive for agricultural development in these municipalities. The case is different in Vladičin Han (16.54%) and Surdulica (16.01%) where a lower percentage of the active population in rural areas is engaged in farm activities. This is not surprising considering the fact that the majority of the active population in these municipalities holds non-farm occupations. This fact has a negative significance for agricultural development in these municipalities.

The sex structure of the active farm population of the Pčinja District also changed in the 1971–2002 period. The masculinity rate of the active farm population increased from 1086.32 in 1971 to 1305.87 in 2002. The percentage of males in the active farm population (2002 – 56.63%) is larger than the percentage of females (43.37%). In figure 2. – *Percentage of women in active farm population*, it can be seen that during the observed thirty year period the percentage of active females in agriculture has fallen, particularly since 1991. This tendency is confirmed by the percentage of the active female farm population in the total female farm population. This tendency has not become very prominent yet. The activity rate of the female farm population stood at 54.80% in 1991 and at 54.18% in 2002. Similarly the percentage of active female farm population in the total active female population fell from 41.86% in 1971 to 33.75% in 1991 and to 17.64% in 2002. The cause of this tendency is the growing emancipation of women in these areas, leading to their greater inclusion in the social and economic life of the region (entering non-agricultural activities).

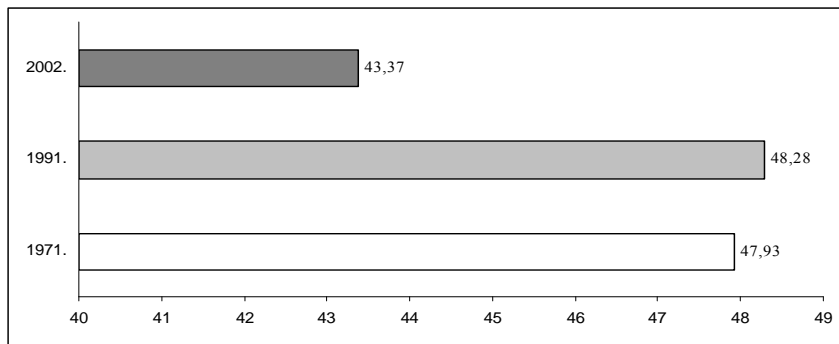

Figure 2. The percentage of women in active agricultural population

Source: Agricultural population (by settlement areas and municipalities) 1971 *Population and Housing Census* (volume 11). Belgrade: The Federal Statistics Institute
 Total agricultural population (by municipalities) 1991 *Population, Households and Housing Census* (volume 10) Belgrade: The Federal Statistics Institute
 Total and agricultural population (by municipalities) 2002 *Population, Households and Housing Census* (volume 19) Belgrade: The Serbian Statistical Office

An insignificant increase in the percentage of active female farm population in the total farm population during the 1971–1991 period from 26.37% to 29.30% was the result of a decrease in the active male farm population (by 22737 persons). Based on the 2002 census it can be said that the percentage of female farm population (26.13%) fell because of their inclusion into non-farm activities. The general activity rate of the male farm population fell from 71.00% in 1991 to 65.94% in 2002. This decrease was primarily caused by more men finding non-agricultural employment. The general activity rate of the male farm population fell more prominently during the observed period in the municipalities of Bujanovac (from 80.37% to 58.06%), Bosilegrad (from 80.83% to 73.61%) and Surdulica (from 79.96% to 69.87%). In Trgovište this figure is different (from 80.81% to 83.49%) and Preševo (from

51.29% to 51.80%), because of a quicker decrease in the total male agricultural population than in the active male agricultural population, there was a slight increase in the general activity rate of the male farm population during the observed period. This means that the tendency of active farm population moving to non-farm activities is not so strong in these municipalities. In Vranje (from 83.49% to 82.67%) and Vladičin Han (from 83.89% to 82.25%) the general activity rate of the male farm population fell slightly during the observed period. This result shows that the process of active farm population shifting to non-farm activities has started and can be expected to grow more intense in the future.

The age structure of the active farm population of the Pčinja District shows that agriculture relies on the elderly because of which the importance of agriculture will be diminished even further in the future. Half of the active farm population of the District (50.55%) consists of persons older than 50 years. In this respect the situation is particularly unfavorable in the municipalities of Trgovište (66.03%), Vranje (64.17%), Vladičin Han (62.56%) and Bosilegrad (54.19%). The percentage of youth in the active farm population of the Pčinja District is similarly inadequate. However, compared to Central Serbia, the Pčinja District has a much larger percentage of farm population in age groups of up to 20 years, 20 to 29 years and 30 to 39 years (see Table 4. – *Age structure of active agricultural population 2002*). The low percentage of young people in the active farm population is the result of a decrease in birth rates among the farm population, rural youth drain and farm population shifting to non-farm activities. This accelerates the process of the demographic aging of the agricultural workforce. Changes in population distribution are particularly characteristic for mountainous areas of the Pčinja District which are becoming empty and depopulated in this manner. Thus large depopulated zones have been created with time in the mountainous areas around Surdulica, Bosilegrad and Vranje (Jaćimović, B. 1991). Population migration took place in phases during the past. For instance, the first phase of migration from hilly and mountainous areas in Surdulica included areas near the municipal center (for example the village of Ćurkovića), and then areas further away such as Donje Romanovce and Bitvrdja (Obradović, Lj. 1991). These changes determined the rural transformation of mountainous areas, their deagrarianization and senilization. The processes mentioned are still leading to “the dying out” of rural settlements. A more favorable situation in this respect is present in the Pčinja District in the municipality of Preševo (45.9% active farm population of up to 39 years), and Bujanovac (41.69%). If we add to the information presented the fact that 83.50% of the dependent farm population in Preševo is aged up to 29 years (making up 44.42% of the farm population), and that for Bujanovac this figure is 81.94% (making up 40.11% of the farm population), it can be concluded that these municipalities have significant demographic potential for agricultural development. For this reason more investment is required, so that the standard of living in rural areas can be improved and the process of rural youth drain halted.

Table 4. Age structure of active agricultural population 2002

territory		age							
		< 20	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70<	unknown
Pčinja District	N	555	1660	2616	2504	3042	2917	1709	165
	%	3.66	10.94	17.25	16.51	20.06	19.23	11.27	1.09
Central Serbia	N	12270	52943	80415	112471	114567	64026	89940	2704
	%	2.32	10.00	15.19	21.25	21.65	16.99	12.10	0.51

Source: Total and agricultural population (by municipalities) 2002 *Population, Household and Housing Census* (volume 19) Belgrade: The Serbian Statistical Office

The activity rate of the agricultural population of the Pčinja District in 2002 is higher than the activity rate in non-agricultural activities by 20.60%, and the workforce efficiency rate of the agricultural population is high standing at 76.81%. Very high efficiency rates for the working agricultural population are seen in Trgovište (87.70%) and Vranje (87.55%). Similarly high rates are observed in Surdulica (71.34%), Bujanovac (71.82%), Preševo (71.16%) and Bosilegrad (70.86%). Only in Vladičin Han this figure is somewhat lower and stands at 66.67%. The female workforce efficiency rate stands at 69.16% at the district level, and the male workforce efficiency rate at 82.70%. Specific activity rates are also higher for men. The male workforce efficiency rate is maximal for almost all five-year age groups and ranges from 65.16% (20 to 24 year age group) to 97.41% (55 to 59 year age group and 60 to 64 year age group). Only in the 15 to 19 year age group is the efficiency rate lower and stands at 37.51%. Particularly high workforce efficiency rates are seen among the male agricultural population older than 35 years (over 88%). For women, the workforce efficiency rate is similarly high in almost all five year age groups and stands at over 80%. Highest specific activity rates for the female agricultural population are found in the 45 to 49 year age group, the 50 to 54 year age group and the 55 to 59 year age group (over 93%). A lower workforce efficiency rate for the female agricultural population is seen in the younger population in the 25 to 29 year age group (26.61%), the 15 to 19 year age group (28.39%) and the 20 to 24 year age group (34.96%). The workforce efficiency rate is higher for the male agricultural population than for the female agricultural population in all municipalities of the Pčinja District, except Vladičin Han. In this municipality the workforce efficiency rate for the female agricultural population is 75.25% and for males it is 61.51%. The highest workforce efficiency rate for the male agricultural population is seen in the municipality of Vranje (90.75%), Trgovište (88.48%) and Bujanovac (80.23%). Other municipalities of the Pčinja District, Surdulica (78.28%), Preševo (76.67%) and Bosilegrad (75.77%), also have high workforce efficiency rates for the male agricultural population, although the rate is a bit lower when compared to the municipalities mentioned first. The lowest workforce efficiency rate for the female agricultural population is seen in Surdulica where it stands at a mere 58.72%, while the highest rates are found in Trgovište (86.51%), Vranje (82.87%) and Vladičin Han (75.27%). In other municipalities of the Pčinja District the workforce efficiency rate for the female agricultural population is somewhat lower (Bujanovac 61.95%, Bosilegrad 63.74% and Preševo 64.99%). On the basis of the information presented it can be concluded that a potential agricultural workforce still exists in the Pčinja District primarily among the female population. Considering the fact that women play a lesser role in the structure of the active agricultural population, and that the age structure of the male active agricultural population is unfavorable, it is realistic to expect that the workforce inflow will be smaller than the workforce brain drain. The fact that the dependent population of the Pčinja District consists of mainly below 19 year olds studying for non-agricultural professions shows that the process of deagrarianization in the District will continue.

Conclusion

The importance of agriculture is gradually dying out in the Pčinja District, which was once a prominent agrarian region. This is evident from the current status of the farm population. Changes in the size and structure of the agricultural population of the Pčinja District show that the following processes are taking place in the District: demographic aging, deagrarianization and senilization of the agricultural population.

The processes of depopulation and deruralization have led to a situation where in many villages primarily elderly people are engaged in agricultural activities. Rural youth and workforce brain drain and the shift from agricultural to non-agricultural activities will

accelerate the demographic aging of the farm workforce. This will also lead to a decrease in the impact of agricultural production.

During the 1971–2002 period there was a striking decrease in the Pčinja District in: the size of the agricultural population, the percentage of agricultural population in the total population, the percentage of rural population in the total population and the percentage of the active agricultural population in the total active population. The tendencies mentioned here show that the process of deagrarianization in these areas is intensive. Deagrarianization is the result of not only a shift from agricultural activities to non-agricultural activities but also the process of deruralization, which is a direct result of population migration from villages to cities. Since the dependent agricultural population mainly consists of young people and they represent important demographic potential for agricultural development, state and local authorities face a serious challenge. They must implement measures as soon as possible to revive villages and agriculture in this region. These measures should primarily be directed towards creating more jobs and improving living conditions and the standard of living for the rural population. Investment should focus on: rural electrification, transport and utility infrastructure development, the development of centers for skilled services, providing opportunities for cultural and entertainment activities, building shops, providing medical and educational facilities, the revival of agribusinesses and stations for the purchase of agricultural produce. Activities focused on ensuring production on individual farms are also important. It is equally significant in this respect to implement measures such as stable product prices, negotiating production and introducing cooperative relations. Ensuring marketing of goods and strengthening individual agricultural producers will automatically increase the standard of living for the agricultural population. This will restore optimism to young people and the belief that a decent life is still possible in rural areas for those whose occupation is agriculture.

References

See references on page 75.